

Прегледни рад

UDC: 911.3:314.8(497.11)
DOI: 10.2298/IJGI1103081P

ПРОМЕНЕ У КРЕТАЊУ СТАНОВНИШТВА РАШКОГ КРАЈА

Ивана Пењишевић*¹, Милена М. Николић*

* Одсек за географију, ПМФ Универзитета у Приштини, Косовска Митровица

Примљено 14 априла 2011; рецензирано 1 јула 2011; прихваћено 25 октобра 2011

Апстракт: У овом раду су анализирани основне карактеристике природног и механичког кретања становништва, са циљем да се утврди на којем се нивоу демографске транзиције налази Рашки крај на почетку XXI века. У проучаваном периоду (1961 – 2002), промене у природном кретању се огледају у опадању опште стопе наталитета и порасту морталитета. Један од главних циљева овог рада јесте проналажење одговора на питање због чега постоје толике разлике у природном прираштају између градских и сеоских насеља, као и који би били правци равномерног регионалног развоја. У истраживању су коришћене различите методе (статистичке, картографске, аналитичке и синтетичке), па резултати рада могу имати апликативну вредност приликом даљег планирања демографског и привредног развоја Рашког краја.

Кључне речи: Рашки крај, кретање становништва, регионални развој

Увод

Рашки крај је географско – историјска целина смештена у југозападном делу Србије, за коју смо, на основу истраживања спроведених на терену, утврдили да јој се природне границе поклапају са административним границама општине Рашка. У морфолошком погледу, Рашки крај је микрорегија која обухвата источне делове Старовлашко – рашке висије и средишње делове Ибарско – копаоничког краја (Павловић, Родић, 1994). Дели се на котлински (у басенима река Ибра, Рашке и њихових притока) и брдско – планински део (огранци Копаника, Голије, Рогозне и Жељина). Долином Ибра, која има меридијански правац пружања, Рашки крај је на северу повезан са знатно развијенијим регијама Западним Поморављем и Шумадијом, а јужно са Косовом и Метохијом. Источно је Рашки крај долином Јошанице, десне притоке Ибра, повезан са Топлицом и Александровачком жупом, а на југозападу, долином реке Рашке повезан је са Новопазарским крајем и Црном Гором (Војногеографски институт, 1970). У наведеним границама, Рашки крај захвата површину од 666 km² и

---

¹ ivanasocanac@yahoo.com

административно је подељен на три градска, три приградска и 55 сеоских насеља.

Територија овог краја налази се у централном делу Рашког округа, којем поред општине Рашка, припадају још четири општине – Врњачка Бања, Краљево, Нови Пазар и Тутин. Рашки округ обухвата 4,43% површине Републике Србије, а Рашком крају припада 17% површине истоименог округа. По површини територије коју захвата, Рашки крај се налази на претпоследњем месту, а по броју становника је на последњем месту у Рашком округу. Према резултатима Пописа становништва из 2002. године, у Рашком крају је живело 26 981 становника, са просечном густином насељености од 40,2 ст/ km², што је знатно мање од просека за Централну Србију (97,6 ст/ km²). Ово је забрињавајући податак, ако имамо у виду да је становништво најзначајнији фактор регионалног развоја.

Промене броја становника

На кретање броја становника, домаћинства и густине насељености Рашког краја, највише су утицали природни, историјски, економски и социјални фактори, али и његов географски положај. Богатство водама, шумским и пашњачким површинама, били су привлачни за насељавање овог краја у прошлости (Ђорђевић, 1987). Већина становништва је живела у сеоским насељима и бавила се земљорадњом и сточарством. Брз привредни и друштвени развој у периоду после Другог светског рата, условио је да овај крај седамдесетих и осамдесетих година XX века буде препознатљив по економским активностима у области сектора рударства и металне индустрије. У Рашки и Баљевцу су после 1960. године изграђена прва предузећа. То је имало позитиван утицај на концентрацију становништва, јер је велики број радника из суседних општина нашао запослење у фабрикама у Рашки и Баљевцу и овде се трајно населио. Ова предузећа била су главни носиоци привредног развоја све до почетка деведесетих година XX века, када је наступила економска криза.

Од прве деценије XXI века, Рашки крај карактерише континуирано смањивање броја становника. Главни разлози тог процеса везани су за негативан природни прираштај, али и недовољно развијену привреду, што је довело до миграција становништва из Рашког краја према развијенијим деловима Србије. У привредном погледу, Рашка је заостајала у односу на Краљево и Нови Пазар, па се зато овде досељавао мањи број становништва, док је већина миграната напуштала овај простор. То је у

Промене у кретању становништва Рашког краја

значајној мери утицало да поред саобраћајне, економске и управне функције, Рашка данас остане мало градско насеље.

Табела 1. Промене броја становника у Рашком крају према пописима од 1961. до 2002. године

Година	Број становника	Индекс промене
1961.	29 856	106,6
1971.	29 367	98,4
1981.	29 475	100,4
1991.	28 747	97,5
2002.	26 981	93,9

Извор: РЗС, 2004.

Напомена: Подаци су дати према новој методологији Пописа становништва 2002. године

Разлике у популационој динамици овог краја најизраженије су на нивоу насеља, јер се преко њих најбоље уочава процес депопулације на једној и концентрације становништва на другој страни. У градским насељима су присутне обе компоненте пораста становништва – природна и миграциона, док је у сеоским насељима стално смањење броја становника последица смањења природног прираштаја, али и емиграције.

Полифункционалност је постала најважнији „pull” фактор за становништво, што се уочава на примерима Рашке и Баљевца. Трансфер руралног у урбано становништво, довео је до појаве концентрације привредних субјеката и становништва у градским насељима, док на другој страни имамо све учесталију појаву гашења сеоских домаћинстава.

Разлика у кретању броја становника између градских и сеоских насеља указује на повезаност демографског и привредног развоја. Примера ради, на основу резултата пописа из 1961. године, градско становништво имало је учешће од 7,6% у укупном становништву Рашког краја, а сеоско 92,4%. Године 2002. учешће урбане популације повећано је на 35%, а руралне смањено на 65% (СЗС, 1966; РЗС, 2004).

Природно кретање становништва

На почетку XX века, просечна породица у Рашком крају имала је 4 – 5 деце, док су породице са једним и два детета биле права реткост и то једино у случајевима здравственог ограничења супружника. Период између два светска рата био је обележен економском кризом у друштву, па је број

породица са троје и више деце знатно смањен. После Другог светског рата повољни економски услови су деловали стимулативно на склапање бракова, што се позитивно одразило на стопу наталитета а тиме и на природни прираштај становништва (Павловић, 1995).

Табела 2. Стопе природног кретања становништва Рашког краја према пописима од 1961. до 2002. године (у ‰)

Година	Општа стопа наталитета	Општа стопа морталитета	Стопа природног прираштаја
1961.	17,3	7,5	9,8
1971.	15,8	9,5	6,3
1981.	13,6	8,1	5,5
1991.	10,1	10,0	0,1
2002.	9,0	12,8	-3,8

Извор: РЗС, 2004.

Период индустријализације, који је у Рашком крају наступио после шездесетих година XX века, одразио се на смањење наталитета. Брачни парови се све чешће одлучују за двоје, некад и за једно дете, па је такав систем рађања на почетку XXI века условио изразито негативне демографске процесе у Рашком крају. На основу података приказаних у табели 2, у периоду од 1961. године карактеристичан је изразит тренд смањивања *опште стопе наталитета* (са 17,3 на 9‰). Поменути процес индустријализације имао је великог утицаја на територијалну концентрацију становништва Рашког краја. Паралелно са убрзаном деаграризацијом сеоских подручја, текао је процес урбанизације, тј. убрзани раст градских центара уз истовремено пражњење њиховог планинског залеђа. Промене у степену концентрације и редистрибуција становништва указују на процес изразите поларизације простора и то на зоне концентрације и зоне депопулације. Депопулација као генерална појава на руралном простору је у корелацији са биолошким изумирањем и јаком емиграцијом становништва са овог простора (Маринковић, 2007).

На основу података који су приказани у табели 2, просечна општа стопа наталитета становништва Рашког краја за период од 1961. до 2002. године износила је 13,16‰. Највиша општа стопа наталитета забележена је на почетку посматраног периода, 1961. године и износила је 17,3‰, а најнижа стопа 2002. године само 9‰. На константан пад наталитета су у великој мери утицале промене у старосној структури становништва Рашког краја. Повећање удела старог становништва у овом периоду је знатно (са 8% на

24,3%), док се број млађег средовечног становништва смањио са 32,7% на 15,3% (СЗС, 1966; РЗС, 2004).

Ова тенденција смањења опште стопе наталитета карактерише и градска и сеоска насеља Рашког краја, али је значајна разлика у нивоу и интензитету. Емиграције сеоског становништва у репродуктивном периоду живота условиле су депопулацију и интензиван процес демографског старења, што се директно одразило на ниску општу стопу наталитета. Анкетирањем становништва насеља Рвати, Беоци, Ковачи и Павлица (Пењишевић, 2010), дошли смо до закључка да су највећи узроци смањења опште стопе наталитета Рашког краја следећи:

- константан пад броја новорођене деце, који се нарочито интензивирао после 1991. године, а што последично утиче на смањење фертилног контингента,
- изражени миграциони процеси са овог подручја, који утичу на стално смањење броја становника,
- незапосленост родитеља, стамбено питање и материјални приходи породице, као главни узроци пада наталитета материјално добростојећих породица, које се најчешће одлучују за једно или двоје деце. Са друге стране, сиромашни појединци су схватања да материјални фактори нису пресудни када је у питању број деце и ове породице имају знатно већи број чланова домаћинства,
- образовни ниво родитеља такође утиче на стопу наталитета, тако што образовани родитељи имају мање деце од необразованих. Ово се објашњава чињеницом да је мањем броју деце у породици много лакше обезбедити средства за школовање и студирање.
- данашњи начин одгајања деце, који је постао прилично одговоран и захтеван. Када кажемо одговоран, мислимо на ситуацију која влада у савременом друштву (дрога, секте...), па је већи број деце теже контролисати и усмеравати на прави пут.

Ово су само неки од наведених разлога пада наталитета, који указују да је на овом простору неопходна помоћ државе и локалне заједнице. У том циљу треба предузети мере којима ће се олакшати економски услови за заснивање породице, рађање и подизање деце, а највећи нагласак треба да буде на рађању трећег детета.

За разлику од наталитета, *општа стопа морталитета* становништва Рашког краја у периоду 1961 – 2002. године била је у сталном порасту, услед све бржег старења становништва. Просечна општа стопа морталитета за посматрани период износи 9,58‰ (табела 2). Период после 2002. године, карактеришу још више опште стопе морталитета, па на основу података датих у табели 3, које је статистика обрадила закључно са 2010. годином, видимо да је 2007. и 2008. године забележена вредност од чак 14,9‰. На основу ових података, можемо да констатујемо да је на почетку XXI века, број умрлих у Рашком крају удвостручен у односу на 1961. годину. Од деведесетих година XX века стопа смртности је стално изнад 10‰ и константно је виша од опште стопе наталитета за исти период. Ова тенденција се негативно одражава на пораст становништва и процес репродукције, што никако није у функцији регионалног развоја.

Табела 3. Стопе природног кретања становништва Рашког краја у периоду 2000 – 2010. године (у ‰)

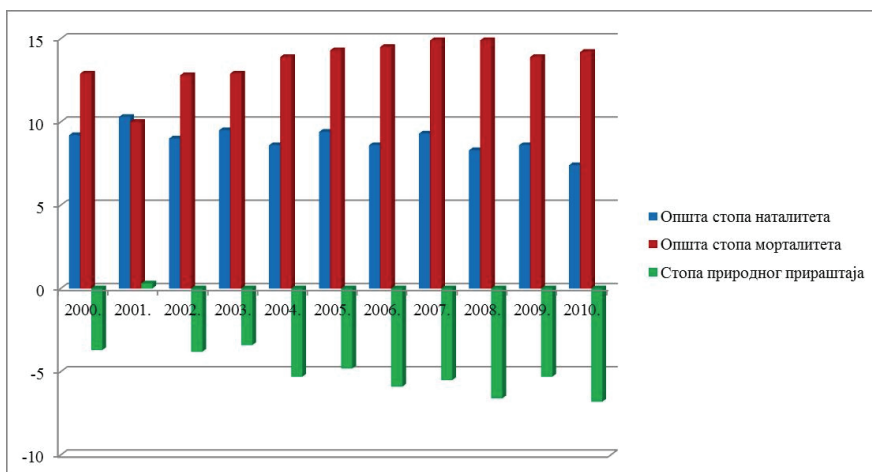
Година	Општа стопа наталитета	Општа стопа морталитета	Стопа природног прираштаја
2000.	9,2	12,9	-3,7
2001.	10,3	10,0	0,3
2002.	9,0	12,8	-3,8
2003.	9,5	12,9	-3,4
2004.	8,6	13,9	-5,3
2005.	9,4	14,3	-4,8
2006.	8,6	14,5	-5,9
2007.	9,3	14,9	-5,5
2008.	8,3	14,9	6,6
2009.	8,6	13,9	-5,3
2010.	7,4	14,2	-6,8

Извор: Општина Рашка, 2010.

Поређење података о смртности становништва у градским и сеоским насељима показује да сеоска насеља карактеришу знатно више опште стопе морталитета, као директна последица процеса демографског старења и депопулације. На повећање стопа морталитета становништва сеоских насеља, утицали су и социо – економски фактори, у првом реду национални доходак по становнику и пад животног стандарда. За разлику од сеоског, градско становништво има ниже опште стопе морталитета услед повољније старосне структуре досељеног становништва, ефикасније здравствене заштите и већег животног стандарда.

Због пада опште стопе наталитета и пораста морталитета током друге половине XX века и *стопа природног прираштаја* је у сталном паду, а од 2000. године бележи и константно негативне вредности. Најнижа стопа природног прираштаја забележена је 2010. године (-6,8‰), када су у готово свим насељима Рашког краја забележене негативне вредности. Природни прираштај је прилично неуједначен, тако да насељима на обронцима Копаоника и Голјије, због неповољне старосне структуре, прети биолошко гашење. Удео становништва до 14 година и од 15 – 29 година у сталном је опадању, јер је на почетку XXI века највећи део сеоских насеља Рашког краја захватио процес депопулације. Старосну групу млађу од 14 године чинило је 1961. године 32,7% популације, али је њено учешће до 2002. године смањено на 15,3% (СЗС, 1966; РЗС, 2004). Са друге стране, удео старосне групе преко 60 година је троструко увећан, са 8% 1961. године на 24,3%, колико је износио 2002. године.

Један од најбољих показатеља старења популације јесте индекс старења, чије су вредности у Рашком крају увећане са 0,44 (1961.) на 1,01 (2002.). Према величини овог демографског показатеља, становништво Рашког краја по Попису из 2002. године, зашло је у демографску старост. Индекс старења за Рашки крај у целини износи 1,09, у градским насељима бележи вредност од 0,67, док је у сеоским насељима 1,35 (РЗС, 2004). За четрдесет година (1961 – 2002), становништво сеоских насеља Рашког краја прешло је из стадијума означаваног као демографска младост у стадијум најдубље демографске старости. Најдаље су у процесу старења одмакла већ поменута планинска сеоска насеља, која су на великим надморским висинама, удаљена од важнијих друмова и комуникација, па чак и без комуналне инфраструктуре (Пењишевић, 2010). Тако нпр. Покрвеник, Бадањ и Луково по Попису из 2002. године нису имала ни једног становника млађег од 19 година, па су њихови индекси старења изузетно високи – Бадањ 57, Луково 29, Покрвеник 11. Са друге стране, најниже индексе старења имају градска и приградска насеља, у којима преовладава младо становништво – Супње 0,29, Рашка 0,55, Вареве 0,66, Баљевац 0,89 (РЗС, 2004).

Скица 1. Стопе природног кретања становништва Рашког краја у периоду 2000 – 2010. године

Низ овако неповољних појава у оквиру природног кретања становништва, на крају прве деценије XXI века представља озбиљан демографски проблем. Нарочито треба имати у виду да је становништво најважнији фактор регионалног развоја и да садашње демографске тенденције могу довести до демографске угрожености сеоских делова Рашког краја. У том смислу неопходно је успостављање добре сарадње између јавног и приватног сектора, државе и локалне самоуправе. Осим тога, све акције, кад је у питању рурални развој, треба спроводити у складу са планирањем простора и циљевима одрживог развоја и заштите окружења (Спалевић, 2009). Да не би дошло до биолошког гашења сеоских насеља Рашког краја, неопходно је пружити подршку повећању наталитета. Те мере треба да предузме држава и локална заједница, путем едукативних, финансијских, стручних и културних подстицаја. У том погледу неопходно је обезбедити материјалну помоћ која би условила повећање наталитета и то на следећи начин:

- оснивање Фонда за популациону политику на нивоу локалне заједнице, односно редовно годишње утврђивање средстава из буџета која би се одвајала за подршку мерама популационе политике,
- давање разних видова материјалне помоћи породицама са троје и више деце (поклон пакетићи, превоз ученика, школски прибор и уџбеници), као и пружање олакшица у коришћењу комуналних услуга (у смислу ниже цене комуналних услуга и ослобађања од плаћања општинских комуналних такси),

- организовање повољне понуде имања, породичних кућа и станова, породицама које су заинтересоване за досељавање на подручје Рашког краја,
- увођење стимулативних мера за рађање што већег броја деце младим брачним паровима на сеоском подручју, изградња саобраћајне комуналне инфраструктуре, отварање здравствених станица и сл. Пожељно би било и отварање малих породичних предузећа у селима, како би становништво нашло себи запослење и остајало ту да живи и ради,
- неговање здравог родитељства кроз континуалну едукацију младих о заштити репродуктивног здравља, значају планирања породице, као и посебном значају вишечлане породице за здраво одрастање деце,
- ангажовање локалне телевизије за позитивну промоцију породица са великим бројем деце, да би се тиме изазвали поштовање и позитивни ставови околине према вишечланим породицама,
- плаћено трудничко и породилско боловање 100% и трудницама које не раде,
- обезбеђивање довољних капацитета у установама за предшколско васпитање (јаслицама и вртићима) и ширење мреже предшколских установама у селима на територији Рашког краја (Стратегија одрживог развоја општине Рашка, 2009).

Негативне компоненте природног кретања становништва које на овом простору трају већ деценијама, немогуће је спречити једнократним и појединачним ангажовањима органа локалне заједнице. За решавање овог проблема потребне су корените економске промене у друштву, односно ревитализација свих неразвијених делова наше земље, а тиме и Рашког краја.

Механичко кретање становништва

На смањење броја становника Рашког краја од 1961. до 2002. године, поред негативног природног прираштаја, значајан утицај су имале и миграције. Овај простор карактерише изразита емиграција становништва, а узроци исељавања су: ограничене могућности за запошљавање, већи лични доходи у развијеним подручјима, бољи услови за школовање и запослење деце у њима, мали доходак у привреди, као и економска и социјална несигурност младих на селу.

Због неусклађеног развоја примарних делатности са једне стране и секундарних и терцијарних са друге, становништво се исељава из сеоских у градске делове Рашког краја, али и у друге веће градске центре. Четири главна правца емиграционих кретања становништва су: Западно Поморавље (Краљево, Чачак и Врњачка Бања), Шумадија (Крагујевац, Београд, Младеновац), Војводина (Нови Сад и Банатски Карловац) и у Велико Поморавље (Смедерево).

Табела 4. Однос аутохтоног и досељеног становништва Рашког краја према пописима 1961. и 2002. године

Година	Број становника	Од рођења станује у истом месту	Досељено у насеље сталног боравка						
			Из исте општине	Из друге општине реп. Србије	Из друге републике или покрајине				
1961.	29 856	20.530	68,8%	5.644	60,5%	2.617	28,1%	1.065	11,4%
2002.	26 981	13.327	49,4%	8.785	64,2%	2.803	20,5%	2.066	15,3%

Извор: СЗС, 1966; РЗС, 2004.

Приликом аналитичког сагледавања становништва, његовог броја, величине и структуре, веома је битно утврдити однос аутохтоног и мигрантског становништва. Ова кретања у недавној прошлости била су извори из којих је добрим делом насељена проучавана територија.

На основу података приказаних у табели 4, од укупно 29 856 становника колико је 1961. године живело на територији Рашког краја, 20 530 лица или 68,8% од рођења станује у истом месту. Учешће овог континента је 2002. године је смањено за скоро 20%, што указује на већу просторну покретљивост становништва у односу на 1961. годину. У укупном досељеном становништву, доминантно место заузимају они који су се селили из једног у друго место у оквиру Рашког краја. Ова пресељавања су се углавном одвијала на релацији село – град и у њима је 1961. године учествовало 60,5%, а 2002. године 64,2% миграционог континента. Највећи број досељеника населио је градско насеље Рашку. По Попису становништва из 2002. године, од укупног броја становника које је живело у градском насељу Рашки, њих 3.036 или 46% припада аутохтоном становништву, а 3 583 или 54% је мигрантско становништво (РЗС, 2004).

Међу најзначајније типове механичког кретања становништва Рашког краја убрајају се: миграције ради женидбе или удаје, миграције становништва из брдско – планинског у котлински део, миграције село – град, дневне миграције и миграције радне снаге на привремени рад у иностранство.

Миграције на релацији село – град су најкарактеристичнији тип трајних миграција становништва Рашког краја, а њихов главни узрок је послератни развој секундарних и терцијарно – кварталних делатности у градским насељима. Рашка је због своје полифункционалне улоге коју има као економски, културни, административни, здравствени и просветни центар, постала и најјачи имиграциони центар. Имиграциона насеља су још и приградска насеља Супње, Драганиће и Вареве, затим рударско – индустријско насеље Баљевац и његово приградско насеље Бела Стена, као и бањско – туристичко насеље Јошаничка Бања. Поменута насеља досељенике привлаче из села ради запослења, школовања и уопште због бољих услова за живот у њима.

Међутим, интензитет миграција село – град је почео да слаби деведесетих година XX века, зато што је услед економске кризе дошло до стагнације у развоју индустрије. Предузећа су се затварала, а радници се поново вратили на своја сеоска имања. Пољопривреда је остала једини сигуран извор егзистенције становништву Рашког краја, што потврђује податак да је 1981. године активног становништва у примарном сектору било 2,24%, а 2002. године 12,94% (РЗС, 2004).

Неравномеран привредни развој и изражена концентрација функција у градским центрима, условили су појаву дневних миграције у Рашком крају, које су у порасту од шездесетих година XX века. Дневне миграције у овом периоду одвијале су се у светлу промена економске структуре радне снаге и трансфера становништва из пољопривредних у непољопривредне делатности. У структури дневних миграната према економској делатности, запажа се смањење дневних миграната у примарним и секундарним делатностима, уз пораст дневних миграната запослених у терцијарним и кварталним делатностима (Лукић, 2006).

У дневним миграцијама преовлађују мушкарци, за разлику од дефинитивних у којима преовлађују жене. Међутим, у структури дневних миграната према полу на нивоу Централне Србије, приметно је повећање учешћа жена са 7,8% 1961. године на 34,3% 2002. године (СЗС, 1966; РЗС, 2004). То је у складу са све већим образовањем жена и процесом повећања учешћа жена у укупном активном становништву које обавља занимање. Видна је већа концентрација жена у услужним делатностима, па су жене углавном запослене у кварталним делатностима, док је више од половине мушкараца дневних миграната запослено у сектору производње (Лукић, 2007). Анализом општина Србије по принципу бодовања према просечној квалификацији радника дневних миграната који на простору ових општина

станују, омогућена је категоризација општина на три групе (Лукић и Тошић, 2009). Према тој подели, општина Рашка се налази у другој, најбројнијој групи општина са средње квалификованом радном снагом.

Миграције радне снаге на привремени рад у иностранству на подручју Рашког краја су малог интензитета, што је последица веома изражених других видова миграционих кретања. На одлазак становништва у иностранство утиче незапосленост и жеља за бољим животним стандардом. Године 1981. на привременом раду у иностранству са овог подручја било је само 0,9% од укупног броја становника, што је три пута мање у односу на ниво Републике Србије. Према резултатима Пописа становништва 2002. године, број лица која су на раду или боравку у иностранству до једне године износи 52, што представља 0,2% од укупног броја становника Рашког краја те године. У погледу полне структуре, доминирају мушкарци са 70% учешћа у укупном броју привремено одсељених у иностранство, а у односу на државу у којој раде мигранти највише бораве у Немачкој, Швајцарској и Француској. У погледу старосне структуре, у питању је становништво старосне групе од 20 – 34 године, углавном без образовања или са завршеном основном школом (Социо – економска анализа општине Рашка, 2008). Рад у иностранству омогућио је једном броју сиромашног сеоског становништва Рашког краја да се економски изједначи са осталим слојевима друштва. Зарадом стеченом у иностранству, радници мигранти подижу куће савременог архитектонског изгледа, углавном у градским и приградским насељима, па се тамо пресељавају и чланови њихових породица са села.

Закључак

Резултати истраживања су показали да детерминанте природног кретања становништва Рашког краја у периоду 1961 – 2002. године, имају негативан тренд. Смањење броја становника настало је као последица негативног природног прираштаја и интензивног процеса емиграције са овог простора. Због пада опште стопе наталитета и пораста морталитета, стопа природног прираштаја током друге половине XX је у сталном опадању. То је један од значајнијих проблема, који представља неповољно обележје демографског стања Рашког краја на почетку XXI века. Уз то, и савремена миграциона кретања млађег становништва према граду, довела су до редистрибуције наталитета и преношења центара репродукције са села на град. То је резултирало тиме да су поједина планинска села готово опустела – Покрвеник 11, Орахово 34, Луково 38 становника.

Неповољне тенденције у природном кретању, лоше су се одразиле и на састав становништва, па је све већи удео старих група, што свакако није погодна база за повећање стопе природног прираштаја. Зато је једина ефикасна и неминовна мера ублажавања процеса емиграције са простора Рашког краја. Мишљења смо да се то може постићи правилним усмеравањем развоја привреде, коју треба базирати на пољопривреди, рударству и туризму. Ово су гране за чији развој у Рашком крају постоје сви потребни услови, само је неопходно предузети извесне мере за њихово унапређење. У супротном се не може очекивати да се у неизмењеним економским условима спонтано мењају негативни процеси којима је захваћено становништво овог дела Србије.

Литература

Војногеографски институт. (1970). *Топографска карта 1: 50 000, Лист Нови Пазар 1*. (Број листа 580-1). Београд: Војногеографски институт.

Ђорђевић, Т. (1987). *Рашка и околна*. Рашка: СИЗ за културу општине Рашка.

Лукић, В. (2006). Дневне миграције активног становништва у Србији. *Гласник српског географског друштва*, 86(1), 141 – 150.

Лукић, В. (2007). Селективност дневних миграната у Србији према полу. *Гласник српског географског друштва*, 87(2), 67 – 77.

Лукић, В. и Тошић, Б. (2009). Ниво квалификованости радника као фактор одвијања дневних миграција у Србији. *Гласник српског географског друштва*, 89(2), 27 – 42.

Маринковић, Д. (2007). Детерминанте демографског развоја и перспективе становништва Републике Српске. У М. Тодоровић (ур.), *Први конгрес српских географа 2* (553 – 561). Београд: Српско географско друштво, Београд: Географски институт „Јован Цвијић” САНУ, Београд: Географски факултет, Нови Сад: Департаман за географију, туризам и хотелијерство.)

Павловић, М. и Родић, Д. (1994). *Географија Југославије 1*. Београд: Савремена администрација.

Павловић, Р. (1995). *Становништво и насеља општине Рашка у функцији привредног развоја*. Београд: Етнографски институт САНУ.

Пењишевић, И. (2010). *Фактори и правци регионалног развоја Рашког краја*. Магистарски рад, Београд: Географски факултет.

Републички завод за статистику Србије. (2003). *Општине у Србији 1961 – 2002*. Београд: Републички завод за статистику Србије.

Републички завод за статистику Србије. (2003). Пол и старост. *Попис становништва, домаћинства и станова у 2002. години* (књига II). Београд: Републички завод за статистику Србије.

Републички завод за статистику Србије. (2004). Активност и пол. *Попис становништва, домаћинства и станова у 2002. години* (књига V). Београд: Републички завод за статистику Србије.

Републички завод за статистику Србије. (2004). Миграциона обележја. *Попис становништва, домаћинства и станова у 2002. години* (књига VIII). Београд: Републички завод за статистику Србије.

Републички завод за статистику Србије. (2004). Упоредни преглед броја становника и домаћинства 1948 – 2002. године. *Попис становништва, домаћинства и станова у 2002. години* (књига IX). Београд: Републички завод за статистику Србије.

Савезни завод за статистику. (1966). Миграциона обележја. *Попис становништва 1961. године* (књига XII). Београд: Савезни завод за статистику.

Савезни завод за статистику. (1966). Пол и старост. *Попис становништва 1961. године* (књига XI). Београд: Савезни завод за статистику.

Савезни завод за статистику. (1966). Активност и делатност. *Попис становништва 1961. године* (књига XIV). Београд: Савезни завод за статистику.

Савезни завод за статистику. (1984). Активно становништво које обавља занимање према делатности и полу. *Попис становништва, домаћинства и станова 1981. године*. Београд: Савезни завод за статистику.

Социо – економска анализа општине Рашка. (2008). *Регионална агенција за економски развој Шумадије и Поморавља*.

Спалевић, А. (2009). Могућности за развој руралног подручја у Републици Србији. *Зборник радова географског института „Јован Цвијић”, САНУ*, 59 (2), 133- 148.

Статистички подаци за општину Рашка 2000 – 2010. године. Рашка: Одељење за статистику.

Стратегија одрживог развоја општине Рашка 2009 – 2019. године. (2009). *Општина Рашка и невладина организација “ПРО”*.

Теренска истраживања аутора.